

Међународноправна заштита животне средине за време оружаних сукоба

УДК 341.232.1:349.6

Мр Драгољуб Тодић

У раду су приказани најзначајнији међународноправни инструменти у области хуманитарног права, права животне средине и људских права који су релевантни за разумевање проблема заштите животне средине за време оружаних сукоба. При том, основна ограда је учињена у односу на одређена методолошка питања: могуће различито разумевање појмова животна средина, заштита животне средине, међународних извора права у области животне средине и самог појма оружаних сукоба и њихове квалификације.

Најзначајније изворе права у тој области чине норме хуманитарног права. Поред указивања на шире изворе права у тој области, који могу бити значајни, основни део анализе односи се на садржај одредаба женевских конвенција (1949) са протоколима (1977). Посебно се разматрају одредбе које се односе на међународни оружани сукоб, а посебно одредбе које се односе на тзв. немеђународни оружани сукоб. Решења која садрже ти међународни уговори садрже довољну основу за заштиту животне средине у оружаним сукобима, али намећу и више различитих питања за која су потребна разјашњења и допунска тумачења. Тај аспект решења која су садржана у женевским конвенцијама са протоколима могао би да буде предмет озбиљније анализе и расправа надлежних међународних тела и организација, а постоји могућност и за предлоге измена и допуна женевских докумената.

Шире одредбе о заштити животне средине за време оружаних сукоба садржи више извора, нарочито тзв. *soft law*. Од извора права уговорног карактера посебно се указује на Конвенцију о забрани употребе у војне или друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине ЕНМОД (Женева, 1976), чија страна уговорница није СР Југославија, и Нацрт међународног пакта о животној средини и развоју, који је сачинила Комисија за право животне средине Међународне уније за заштиту природе.

Поштовање основних људских права, према изворима права у тој области, основни је и најшири оквир и за разумевање питања заштите животне средине за време оружаних сукоба. Стога је у чланку указано на више међународноправних инструмената у тој области (основни универзални на првом месту) као релевантних за заштиту животне средине.

У посебном делу је указано на основне тачке могуће расправе о питању одговорности, које може бити постављено поводом оштећења у животној средини насталих за време оружаних сукоба. При том се полази од основних решења која садржи међународно право и указује на извесне специфичности и дилеме које се јављају при разговору о оштећењима у животној средини у оквиру оружаних сукоба.

Утврђивање веза између проблематике животне средине и оружаних сукоба веома је комплексно питање, које је могуће разматрати са различитих становишта: од одређених питања везаних за животну средину која могу бити предмет спорења¹ и поводом којих могу настати сукоби међу субјектима међународног права и међународних односа (различитог степена, форме, интензитета итд.) до одређених конкретних повода и примера угрожавања животне средине за време оружаних сукоба.²

Шире разматрање стања међународноправне уређености заштите животне средине за време оружаних сукоба чини се да је, под притиском других „важнијих“, „ургентнијих“ питања, неоправдано потиснуто изван основног интересовања правних аналитичара. Томе свакако доприносе и проблеми дефинисања самог предмета заштите који имају своју методолошку димензију, али и суштински значај. Међу њима, чини се да је најзначајнији проблем дефинисања појма *животна средина*³ и из њега изведеног појма *заштита животне средине*,⁴ мада би у случају детаљније анализе и непрецизирани појам *оружани сукоб* могао да буде проблем. У овом раду се као један од основних критеријума узима преовлађујуће схватање тих појмова. Оно за основу има главна решења у постојећим међународним изворима права уговорног карактера. Зато, разматрање питања како је међународноправно уређена заштита животне средине за време оружаних сукоба претпоставља, прво, јасније одређење извора права који се користе за основу анализе. Најшире, то би могле да буду: норме хуманитарног права, норме тзв. међународног права животне средине⁵ и норме из области која се означава као људска права.

¹ Често се наводе различити подаци којима настоји да се поткрепи теза о међународним конфликтима чију основу чине разлози везани за прераспodelу појединих медијума животне средине (најчешће вода или појединих минералних сировина итд.). Када су у питању воде као узрок потенцијалних сукоба видети: *World Resources 1994-1995 - a guide to the global environment, Oxford University Press, 1994, p. 182*. Проблеми који произилазе из експлоатације природних ресурса, нарочито када се имају у виду различити подаци о степену учешћа у експлоатацији упоређени с учешћем у загађивању животне средине, могу бити озбиљан чинилац оваквих или онаквих односа међу субјектима међународних односа (на пример, за упоређивање потрошње природних ресурса САД и Индије и емисијама појединих загађујућих материја видети исто, р. 7, и даље, и П. Радичевић, *Минералне сировине у рату и миру*, НИУ „Војска“, Београд, 1995).

² На пример: Ш. Ђермати, *Могуће еколошке последице рата у заливу*, „Форум - човек и право“, бр. 2/91, стр. 33-36, Р. Јовић, *Рат у Заливу са аспекта примене нуклеарно-хемијског и биолошког оружја*, исто, стр. 22-28, или М. Стојановић, *Ратови и еколошка криза*, „Ekologica“, бр. 2/97, стр. 5-8, итд.

³ За неке назнаке видети В. Вуксановић, *Значај одређивања појма човекова средина*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 3/1988, стр. 412-420.

⁴ При том, као прво, поставља се питање од чега се штити животна средина, посебно које су то форме угрожавања животне средине за време оружаних сукоба итд. За податке о неким изворима и врстама загађивања животне средине видети: *Environmental issues in the 1990s*, John Viley, Sons, Chichester, 1992, pp. 199-206, као и друге делове књиге.

⁵ Када су у питању међународни уговори, најпотпуније су сређени у УНЕП-овом

Најзначајније изворе права у вези с хуманитарним правом могуће је тражити у широким одредбама које се односе (или би могле да се односе) на заштиту цивила и бораца, одредбама које се односе на одређена питања релевантна за средства и начине ратовања, као и одредбама које се односе на правила ратовања уопште.⁶ У одредбама у свакој од тих области могу се наћи одговарајући делови који се односе и на поједине сегменте животне средине. Тако су одређене одредбе које се могу односити на питања заштите животне средине садржане и у Петроградској декларацији (1868), Хашким правилима (1899. и 1907), Хашком правилнику придодатом Четвртој хашкој конвенцији (1907), Конвенцији о забрани употребе загушљивих и отровних гасова (1922), Женевском протоколу о забрани хемијских и бактериолошких средстава у рату (1925), Уговору о забрани експеримената са нуклеарним оружјем у атмосфери, космосу и под водом (1963), Уговору о неширењу нуклеарног оружја (1968), Четвртој хашкој конвенцији (1907),⁷ Лондонској поморској конвенцији (1930), Лондонским протоколом (1936), Конвенцији о постављању подморских мина (1907),⁸ Хашким правилима о ваздушним операцијама (1923) итд.

Међутим, за општи однос према животној средини најзначајнији међународни уговори у тој области⁹ јесу Женевске конвенције (1949) са Протоколима (1977). Према тим међународним уговорима ваљало би одвојено размотрити релевантне одредбе које се односе на оружане сукобе који имају међународни карактер од оних који га немају.

Међународни оружани сукоб

Изричите одредбе о заштити природне околине у рату налазе се у Допунском протоколу I (1977), а посредно се могу наћи и у Женевским

регистру: *Register of international treaties and other agreements in the field of the environment*, који се сваке године допуњује. Ипак, остаје проблем међусобног преплитања и могућности стављања истих међународних уговора и у ту и у категорију извора хуманитарног права.

⁶ Опширније: Г. Перазић, *Међународно ратно право*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986.

⁷ У вези с тим, значајан је садржај тзв. Мартенсове клаузуле, унесене у преамбулу Четврте хашке конвенције, донете још 1907. године: „У очекивању да ће обухватнији кодекс закона рата бити могуће прогласити, Високе стране уговорнице сматрају опортуним установити да у случајевима који нису обухваћени одредбама које су усвојиле, *становништво и ратници остају под заштитом и под владом принципа међународног права, какви произилазе из обичаја установљених између цивилизованих народа, под законима хуманости и захтјевима јавне свести*“ (курзив ауторов) (В. Иблер, *Рјечник међународног јавног права*, „Информатор“, Загреб, 1987, стр. 150).

⁸ У последње време је нарочито актуелно питање доношења конвенције о забрани производње, складиштења и употребе противпешадијских мина.

⁹ О домаћају тих докумената сведочи и број страна уговорница. Закључно са мартом 1996, странама уговорницама Женевских конвенција сматрало се 186 држава, Допунског протокола I 143, а Допунског протокола II 134 државе („International Review of Red Cross“, No. 311/96, p. 254).

конвенцијама (1949).¹⁰ Тако би у Четвртој женевој конвенцији заштити животне средине могли, на изврстан начин, обухватити и чланом 32 (забрана мера које проузрокују истребљења и телесне патње),¹¹ чланом 49 (забрана депортације, пресељења и евакуације изван окупираних територија на територију окупираних сила или на територију било које друге државе, окупираних или не),¹² чланом 53 (забрана уништавања добара),¹³ чланом 56 (спровођење јавног здравља и хигијене), чланом 147 (тешке повреде)¹⁴ итд.

Допунски протокол I садржи неколико одредаба које се директно односе на заштиту која се може означити као заштита животне средине за време оружаних сукоба. Прво, у одељку о методима и средствима ратовања, чланом 35¹⁵ утврђено је опште правило да право избора метода и средстава ратовања „није неограничено“ да би се ставом 3 истог члана прописала изричита забрана примене метода и средстава ратовања који имају следеће особине: да су намењени¹⁶ да проузрокују „опсежна, дуготрајна и озбиљна оштећења“¹⁷ природне околи-

¹⁰ Све четири женевоке конвенције, зависно од тога како се дефинише животна средина, односе се или могу да се односе и на поједина питања животне средине.

¹¹ „Та забрана не обухвата само убиство, мучење, телесне казне, осакаћења и медицинске или научне опите које не захтева лечење заштићеног лица, него и све остале суровости, било да их чине цивилни службеници или војна лица“ (курзив ауторов).

¹² То, пре свега, због тога што нарочито масовне депортације, пресељења и евакуације становништва знатно утичу на стање животне средине у регионима одакле се и где се такве мере спроводе. (За неке назнаке када су у питању избеглице и утицај на животну средину видети *State of the worlds refugees – in search of solutions*, UNHCR, Oxford University Press, 1995, p. 163). Ипак, у ставу 2 тог члана ублажена је изричита забрана кроз услове под којима би се могло (под којима би било дозвољено) „приступити потпуној или делимичној евакуацији“ (ако то захтевају разлози безбедности становништва или „императивни војни разлози“).

¹³ Тај члан, иако у првом делу садржи изричиту одредбу да је окупираних сила забрањено да „уништава покретна и непокретна добра“ без обзира у чијем су власништву, садржи и изузетак који значајно релативизује тако формулисани забрану: осим када су та уништавања „апсолутно неопходна ради извођења војних дејстава“.

¹⁴ Међу тачно наведеним делима која се сматрају „тешким повредама“, поред „хотимичног убиства, мучења или нечовечног поступања, подражавајући ту и биолошке опите... незаконита прогонства и пресељења...“, спада и „уништавање и присвајање имовине“, али уз следеће услове (који релативизују основну идеју): 1) да то „није оправдано војним потребама“; 2) да се оно изводи „у великом обиму“; 3) да се обавља на начин који је „недопуштен“ и „самовољан“.

¹⁵ У тој групи одредаба релевантни су и члан 36, који се односи на „проучавање, усавршавање, набављање или прихватање новог оружја, средстава или метода ратовања“ (где се прописује обавеза утврђивања да ли ће примена новог оружја, у неким или свим условима, бити забрањена) и члан 37, којим се забрањује употреба перфидних поступака, уз дефинисање шта се подразумева под перфидним поступцима.

¹⁶ У тумачењу појма „намене“ свакако треба укључити и циљ, односно намеру, али питање класификације „метода и средстава“ који би се уврстили у ту категорију остаје дискутабилно.

¹⁷ То би могло да буде кључни елемент услова, али и основни проблем и тачка спорења у било којем озбиљнијем разговору о односу рата и животне средине. Јер, осим евентуалних посебних примера, тако тврду формулацију, састављену од три описне квалификације степена (нивоа) угрожавања природне околине („опсежна, дуготрајна и озбиљна“), ваљало би преиспитивати за сваки

не¹⁸ или¹⁹ да се од употребе оваквих метода и средстава „може очекивати да ће проузроковати“²⁰ наведене последице по природну околину.

Чланом 48 установљено је основно правило заштите цивилног становништва од дејстава непријатеља на основу два критеријума: а) обавезе страна уговорница да у својим поступцима праве јасну разлику између цивилног становништва и бораца, и између цивилних објеката и војних објеката, и б) обавезе да се војне операције усмере „само против војних објеката“ (курзив ауторов). У складу са тим, чланом 51 предвиђа се прецизирање значења „заштите цивилног становништва“ и „појединих цивила“ као „опште заштите од опасности које проистичу из војних операција“²¹ док је чланом 52 дефинисана „општа заштита цивилних објеката“²² а чланом 53 „заштита културних објеката и

конкретни случај. Чини се да би због таквог (широког, релативизованог итд.) описа угрожавања основног предмета заштите, које је Протоколом забрањено, идеја заштите практично могла да буде озбиљно дисквалификована.

Интересантна су објашњења тих појмова дата уз ENMOD конвенцију. Тако се појам „распрострањена“, као еквивалент употребљеног појма „опсежна“, везује за површину размере од „неколико стотина квадратних километара“; појам „јака“ или „озбиљна“ укључује „озбиљна и значајна ремећења или оштећења људског живота, природних или економских ресурса или других погодности“. За појам „дуготрајна“ сматра се да је, током Дипломатске конференције на којој је усвојен Допунски протокол I, опште усвојен став да се он тумачи као „неколико декада“ (*International Covenant on Environment and Development (draft)*, Environmental Policy and Law Paper No. 31, IUCN – The World Conservation Union, 1995, p. 102).

¹⁸ Предмет заштите је „природна околина“, што би ваљало прецизирати и узимати у обзир током целе анализе, а нарочито у односу на појам „животна средина“.

¹⁹ Дакле, алтернативно, што значи да је довољно испуњење само другог услова, који говори о очекивању, односно могућности очекивања дефинисаних последица. Зато се чини да је први услов (будући да су дати алтернативно) сам по себи на извесан начин излишан (то посебно и због тога што аутору рада није познато да је негде објављен списак „метода и средстава ратовања“ који су „намењени да проузрокују“ баш дефинисана оштећења природне околине).

²⁰ С обзиром на шароликост у нивоу економске, техничко-технолошке и друге развијености, реалне интересе појединих држава и групација држава итд., очекивање да ће одређена средства и методе ратовања произвести дефинисане (забрањене) последице могу бити, међу 143 државе стране уговорнице Допунског протокола I, предмет значајних спорења.

²¹ Тај члан изричито забрањује „акте или претње насиљем којима је главни циљ да шире терор међу цивилним становништвом“. Поред тога, тачкама 4 и 5 тог члана дефинисани су „напади без избора циљева“ као напади који нису усмерени на одређени војни објекат, напади при којима се примењује метод или користи средство борбе „који не могу бити управљени на одређени војни објекат“, односно „чије се дејство не може ограничити онако како је то предвиђено овим протоколом“, а „у сваком таквом случају“ напади који су такве природе да погађају војне објекте и цивиле и цивилне објекте „без разликовања“.

²² Општом одредбом цивилни објекти су заштићени тако што „не смеју бити предмет напада или репресалија“ док се „цивилни објекти“ дефинишу кроз негативно одређење да су то „објекти који нису војни објекти дефинисани у ставу 2“. А, војни објекти су ставом 2. одређени „својом природом, локацијом, наменом или коришћењем“ ако због таквих особина „ефикасно доприносе војној акцији“ и чије би уништење, заузимање или неутрализација (према условима који владају у то време) значили „пружање одређене војне предности“. Интересантно је да је посебном одредбом предвиђено да постојање сумње

храмова“.²³ Заштита објеката неопходних да би цивилно становништво опстало предмет је посебног члана 54 Протокола. У ту сврху су предвиђене посебне забране:

- изнуривање становништва глађу као метод ратовања;
- напад, уништење, уклањање или чињење некорисним објеката који су неопходни да би цивилно становништво²⁴ преживело, при чему се, као пример, посебно набрајају: намирнице, пољопривредне области за производњу хране, жетва, жива стока, инсталације за воду за пиће, резерве и постројења за наводњавање.

У том члану је формулисан и додатни услов, који се манифестује у „изричитој намери“²⁵ да се цивилно становништво или противничка страна лише тих ствари, иако је у том ставу садржана извесна неконзистентност.²⁶ (Чини се да су најближе основном циљу наше анализе одредбе члана 55 и члана 56 Допунског протокола I.)

Садржај члана 35 понавља се у члану 55²⁷ и до извесне мере посебно се наглашава место „природне околине“. При том се, прво, општом одредбом утврђује обавеза да се у „ратовању... мора обратити пажња“ како би се „природна околина“ заштитила од: обимног, дуготрајног и озбиљног оштећења, а у даљој одредби члана 55 покушано је да се ближе одреди шта се сматра под заштитом коју тај члан утврђује. То је учињено кроз формулацију два услова, тако да она обухвата „и забрану коришћења метода или средстава ратовања“: ако је циљ такве употребе проузроковање таквог оштећења природне околине (опсежно, дуготрајно и озбиљно) и тиме „штете здрављу или опстанку становништва“,²⁸

да се неки објект (храм, куће, школе и друга пребивалишта) користи за војне сврхе није довољно да би се такав објект сматрао војним објектом, већ треба да буде поштеђен напада и треба да се сматра да се не користи у те сврхе.

²³ Тај члан изричито „не дира“ у одредбе Хашке конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (1954) и „других одговарајућих међународних инструмената.

²⁴ Значи, изричито предмет заштите је цивилно становништво, али се веза са допушта одступање од тих забрана „страни у сукобу у оквиру такве територије која уништавања, уклањања или чињења некорисним: инсталација за воду за пиће и резерве, постројења за наводњавање итд.

²⁵ Та „изричитост“ је значајно ублажена кроз одредбе тачке 5 тог члана, којом се допушта одступање од тих забрана „страни у сукобу у оквиру такве територије која је под њеном контролом када то захтевају императивне војне потребе“.

²⁶ Кроз формулацију „без обзира на мотив“ очигледно се донекле потенцира императивност норми, али би набрајање шта се под тим подразумева (намера да се становништво исели или да се изнурује глађу или „било из неког другог мотива“) могло да буде боље сређено. Јер, очигледно је да последња формулација покрива обе претходне и, на неки начин, њихово навођење чини излишним.

²⁷ Интересантно је да се одредбе члана 55 Допунског протокола II, заједно са одредбама Конвенције о забрани употребе у војне или било које друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине (1977) и одредбама Уговора о забрани нуклеарних проба у атмосфери, свемиру и под водом (1963), узимају као „одраз... *communis opinio* да се извесне технике чији је циљ манипулација или измена глобалних природних процеса не смеју употребити“ (*Introductory document prepared by the Italian Government for the Forum on international law of the environment*, Siena, 17–21 April, 1990 p. 54).

²⁸ Значи, поред природне околине као основног предмета заштите, ту се у директној вези са њом изричито штите још две вредности: здравље становништва и опстанак становништва. Подразумевајући да обе те вредности припадају

или ако се од такве употребе „може очекивати да проузрокују“ споменуте последице. Другим ставом тог члана утврђује се забрана „напада на природну околину“ ако се они примењују у оквиру тзв. репресалија²⁹ (чл. 55, ст. 2).

„Грађевине и инсталације које садрже опасне силе“ посебан су предмет заштите одредаба члана 56 Допунског протокола I.³⁰ Општом одредбом изричито се забрањује напад³¹ на грађевине или инсталације које садрже опасне силе (броне, насипи, „нуклеарне електране за производњу енергије“), чак и у случају да су то војни објекти ако су испуњена следећа два услова: а) ако би то могло проузроковати ослобађање опасних сила и б) ако би то могло проузроковати велике губитке³² међу цивилним становништвом. У погледу „других војних објеката лоцираних код ових грађевина или инсталација (које су предмет заштите, прим. аут.) или у њиховој близини“ у члану 56 утврђује се такође забрана напада, али уз блаже формулисану забрану.³³ Поред

истом „корпусу“ и да су међусобно условљене, и будући да су постављене алтернативно, поставља се питање њиховог ближег одређења: степена заштите здравља и, посебно, степена угрожавања опстанка становништва који би могао да буде предмет заштите.

²⁹ Ако је барем начелно јасно шта су репресалије („за разлику од реторзије... протуправни акт који следи као реакција на протуправни акт друге државе а циљ му је да се друга страна принуди на поштовање правних правила или да се тиме издејствује задовољење“, Аврамов, Крећа, *Међународно јавно право*, „Савремена администрација“, 1996, стр. 507). Слично и код Г. Перазића (*исто*, стр. 70) и В. Иблера, (*исто*, стр. 279) извесну знатнијелу изазива формулација предмета заштите (природна околина), односно нивоа њене заштите. У вези с тим, поставља се питање да ли је природна околина уопште заштићена од репресалија или би то ваљало тумачити у вези са ставом 1 и нивоом заштите који је одређен као „обимна, дуготрајна и озбиљна оштећења“.

³⁰ Поред тога, ставом 6. тог члана стране уговорнице се „позивају... да закључе између себе и друге споразуме“ којима би се обезбедила и „додатна заштита објеката који садрже опасне силе“. У вези с тим, у ставу 7 предвиђа се и предузимање мера обележавања објеката заштићених тим чланом („специјални знак“ се састоји од „групе од три светло наранџаста круга постављена на истој основи“, како је одређено у члану 16 Прилога I тог протокола), иако непостојање такве ознаке „ни у ком случају не ослобађа страну у сукобу њених обавеза из овог члана“.

³¹ Протокол у члану 49 дефинише израз „напад“ као „акте насиља против противника, било да су офанзивни или дефанзивни“ и „без обзира на којој се територији примењују“. Поред напада на те објекте, ставом 4 изричито је забрањена и примена мера репресалија према „грађевинама, инсталацијама или војним објектима“ на које се односи члан 56.

³² Ту, слично као и у формулацији „тешки губици“, коју Протокол такође користи, остаје огроман проблем неодређености и потребе дефинисања. Није мањи проблем ни формулација „ослобађање опасних сила“, за коју се у начелу зна шта би могла да значи ако се повеже с објектима који се штите. Међутим, правно посматрано, није јасно колики је ниво „ослобађања опасних сила“ потребан, поготову ако се узме у обзир други услов, који је постављен кумулативно. Али, није само то проблем. Из другог услова је видљиво да је крајњи бенефицијар тих одредаба „цивилно становништво“, што значи да се уколико нема „великих губитака цивилног становништва“ вероватно не би могло говорити о акту који је забрањен. Крајња консеквенца таквог закључка је да, у ствари, „природна околина“ која би претрпела последице наведеног акта није уопште заштићена.

³³ Блажа строгост забране, односно сужавање поља примене, одређена је тиме што је изостало прецизирање да се забрана односи и онда када је реч о војним објектима.

првог услова, који је исти као у ставу 1, други услов је формулисан тако да је последица таквог напада, због које је напад забрањен, означена као „*тешки губици међу цивилним становништвом*“ (курзив ауторов).

Допунским протоколом су утврђене за све три категорије објеката (бране или насипи, нуклеарна централа и „*други војни објекти*“) посебне одредбе о престанку „*посебне заштите од напада*“. Но, уколико заштита престане и напади буду изведени, предузеће се „*све практичне мере предострожности (мисли се на мере предострожности из члана 57 Допунског протокола, прим. аут.)*³⁴ да би се избегло ослобађање опасних сила“ (ст. 3).

Знатно блажа одредба у погледу „*забране постављања војних објеката у близини грађевина или инсталација*“ садржана је у ставу 5, кроз формулацију да ће стране уговорнице „*настојати да избегну*“ такве радње. Изузетак чине „*инсталације које су подигнуте само у сврху одбране заштићених грађевина или инсталација од напада*“ (курзив ауторов), што се допушта. Оне неће бити предмет напада под условима којима, у ствари, покушава да се одговори на питање дефинисања „*сврхе одбране*“: да се не користе у непријатељске сврхе³⁵ и да је њихово наоружавање ограничено на оружје које омогућује само да се одбије непријатељска акција против заштићених грађевина или инсталација.

Немеђународни оружани сукоб

При разматрању заштите животне средине у тзв. немеђународним оружаним сукобима прво ваља узимати у обзир одредбе члана 3 Женевских конвенција (који је заједнички за све четири женевске конвенције), који се односи на ту врсту сукоба. Одредбама тог члана посебно су заштићена лица „*која не учествују непосредно у непријатељствима*“, рањеници и болесници. Према обе категорије лица треба да се поступа „*човечно без икакве неповољне дискриминације*“, и при том су одређене категорије поступака које су посебно забрањене: „*повреде које се наносе животу и телесном интегритету...*“, „*повреде личног достојанства, наређивање да не сме бити преживелих*“, „*насиље над животом, здрављем и физичким и менталним благостањем људи, нарочито убиство... мучење, сакаћење...*“, „*акти тероризма*“ итд.

³⁴ У том члану су предвиђене одредбе о „*мерама предострожности при нападу*“ и наведене конкретне мере које се „*у вези са нападима морају предузети*“ како би се „*поштедели цивилно становништво, цивили и објекти*“. Те мере обухватају, између осталог, обавезу предузимања мера да се провери да објекти који ће бити нападнути нису обухваћени посебном заштитом, односно да их према одредбама Протокола није забрањено нападати; обавезу предузимања мера предострожности при избору средстава и метода ратовања (како би се „*случајни губици живота цивила, повреде цивила и оштећење дивилних објеката ... sveli на минимум*“); обавезу „*анулирања*“ или прекидања напада ако „*постане јасно*“ да циљ који се напада није војни, или да је обухваћен посебном заштитом или да се могу очекивати „*случајни губици*“ живота цивила, повреде цивила или оштећења цивилних објеката, итд.

³⁵ Осим за одбрамбене акције потребне да се одговори на нападе на заштићене грађевине или инсталације.

У Допунском протоколу II чланом 4 предвиђају се тзв. основне гаранције за „сва лица која не узимају директно учешће или су престала да учествују у непријатељствима“, с посебним одредбама о заштити деце, док се чланом 13 предвиђа забрана напада на „цивилно становништво и појединце цивиле“. ³⁶ Ипак, чини се да су за нашу анализу могле бити релевантније одредбе чланова 14. и 15.

Члан 14. садржи сличне одредбе као и члан 54 Допунског протокола I, стим што су одредбе члана 14. општијег карактера и без додатних услова и изузетака које садржи члан 54. Такође, сличан је однос између члана 15 Допунског протокола I и члана 56. Допунског протокола II. Наиме, чланом 16 штите се „историјски споменици, уметничка дела или храмови који представљају културно или духовно наслеђе народа“ тако што се забрањује предузимање две врсте радњи: „вршење било каквог непријатељског акта“ упереног против тих објеката ³⁷ и „коришћење“ тих објеката за „подршку војних акција“.

Поред наведених чланова, известен значај има и одредба члана 17, која се односи на забрану принудног премештања цивила, осим уколико то није потребно због безбедности тог становништва или постоје „императивни војни разлози“. ³⁸ У тим случајевима треба предузети „све могуће мере“ ради обезбеђења одговарајућих услова смештаја, хигијене, заштите здравља, безбедности и исхране.

Одредбе међународног права животне средине које се односе или могу да се односе на оружани сукоб

а) Најшири имплицитан став о односу рата и животне средине садрже одредбе *Рио декларације о животној средини и развоју* (1992) ³⁹ (принципи 24, 25 и 26). Чини се да је извесна филозофија тих односа садржана у принципу 25, у којем се говори о „међузависности и недељивости“ мира, развоја и заштите животне средине. Сличног карактера је и садржај принципа 24, у којем се полази од става да рат „по природи ствари деструктивно делује на одрживи развој“ и прокламује обавеза држава да поштују међународно право, којим се обезбеђује заштита животне средине у време оружаних сукоба, и да сарађују у даљем развоју међународног права. Решавање спорова у области животне средине треба, према принципу 26, да се обавља „мирним путем и одговарајућим средствима у складу са Повельом Уједињених нација“. ⁴⁰

³⁶ Према томе, забрањени су акти или претње насиљем ако је њихов „главни циљ да шире страх међу цивилним становништвом“.

³⁷ За разлику од других, ту је употребљена крајње изричита формулација: „било каквог непријатељског акта“.

³⁸ Контрадикторност те одредбе у односу на тачку 2 тог члана произилази из тога што је у тачки 2 изричито предвиђено да цивили не смеју бити присиљени да напусте своју територију из разлога који су у вези са сукобом.

³⁹ *Напори УН за бољу животну средину 21. века*, Савезно министарство за животну средину, Београд, 1992, стр. 1/1.

⁴⁰ Поред тога, више принципа који се односе на та питања садржи *Штокхолмска декларација* (1972). Посебно напоменути принцип 26 (који се односи на

b) *Агенда 21* садржи даљу разраду основних решења из Рио декларације. Најконкретнија веза животне средине и међународног права с оружаним сукобима изражена је у поглављу 39 (међународноправни инструменти и механизми), и то у тачкама g) и h), које се односе и на решавање међународних спорова.

c) *Конвенција о забрани употребе у војне или друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине* – ЕНМОД (1977),⁴¹ покушај је превазилажења проблема угрожавања животне средине у рату, инспирисан конкретним ратним сукобима какав је био и Вијетнамски рат.⁴² Широки формулацијама које се користе за дефинисање основних појмова који се Конвенцијом регулишу настоје да се обухвате одређена релевантна питања угрожавања животне средине.

Основна обавеза страна уговорница те конвенције одређена је као обавеза да неће употребљавати технике модификације животне средине за војне сврхе, или друге непријатељске сврхе, ако би таква употреба имала за последицу „распрострањен, дуготрајан и озбиљан“ утицај⁴³ на животну средину, и то као средство деструкције, оштећења или повреде било које друге државе стране уговорнице (чл. 1, ст. 1).⁴⁴ Поред те основне одредбе, стране уговорнице су се обавезале да не помажу, охрабрују или подстичу другу државу, групу држава или међународну организацију да учествује у активностима које су супротне наведеним одредбама става 1 (ст. 2, чл. 1). У вези с дефиницијом израза „технике модификације животне средине“, чланом 2 предвиђено је да су то „све технике за мењање – кроз намерну манипулацију природним процесима – динамике, састава и структуре Земље укључујући биоту, литосферу, хидросферу и атмосферу или у свемиру“.⁴⁵

нуклеарно оружје и друга средства масовног уништавања), принципи 24 и 25 (који се односе на сарадњу субјеката међународних односа), 22 (који се односи на улогу међународног права) итд. (*The international environment: a reference book, A selection of international declarations and agreements on the environment*, Vol. II, doc. 22). *Светска повеља за природу* (1982) такође садржи одредбе које се односе на оружане сукобе: тачка 5 општих принципа, тачка 19 дела који се односи на имплементацију итд. (исто, doc. 23).

⁴¹ *Selected multilateral treaties in the field of the environment*, UNEP Reference Series 3 (Edited by Alexandre Charles Kiss), Nairobi, 1983, p. 479). Конвенција ступила на снагу 05. 10. 1978. године. СР Југославија није страна уговорница.

⁴² За време тог рата 15 милиона тона бомби расуто је на територији Вијетнама. Од тога није експлодирало 150.000 тона. Осим тога, 72 милиона литара хербицида расуто је на површини од око 3.340.000 хектара, а милиони хектара шуме су уништени. Велике количине других токсичних хемикалија (као што су *CS*, *CN* и *DM*) нађене су у шумама, пољопривредним пољима и близу река или извора река (*Report of the sub-regional meeting on military activities and the environment*, Bangkok, 26–28 June 1996, UNEP/MIL/SEA/1, p. 34).

⁴³ То нас подсећа на решења из Допунских протокола (1977) иако постоје одређене разлике.

⁴⁴ Према тумачењу А. Bouvier, реч је о тзв. геофизичком ратовању, чије се последице манифестују у „орканским ветровима, таласима плиме и осеке, земљотресима, киши или снегу“ (А. Bouvier, *Protection of the natural environment in time of armed conflict*, „International Review of Red Cross“, No 285/91, p. 575).

⁴⁵ Чини се да је тешко наћи шире одређене предмете заштите.

Тзв. мирољубиво коришћење техника модификације животне средине према одредбама Конвенције није забрањено, али је у оквиру „опште прихваћених принципа и правила међународног права“ који се односе на ту употребу.⁴⁶ Општом одредбом стране уговорнице су се обавезале да се међусобно „консултују и сарађују“ у решавању проблема који могу да се појаве у вези са циљевима или применом одредаба Конвенције (чл. 5). Због тога је предвиђено и формирање Консултативног комитета експерата, састављеног од стручњака које одређује свака држава страна уговорница (чл. 5, т. 2).⁴⁷

д) Чини се да је најцеловитији прилаз питању заштите животне средине у оружаним сукобима, за сада, садржан у *Нацрту међународног пакта о животној средини и развоју*,⁴⁸ и то у његовом члану 32. Та целовитост се огледа у више нивоа кроз које се могући однос рата и животне средине поставља у нормама тог документа:

– заштити животне средине изван пространстава оружаних сукоба (т. 1.a);

– старању о заштити животне средине у односу на „оштећења која могу да се избегну“ (т. 1.b);

– не примена или не претња применом метода и средстава ратовања који су намењени или се од њих може очекивати да изазову распрострањена, дуготрајна и озбиљна оштећења животне средине, као и обезбеђење да се таква средства и методи не развијају, производе, испитују или преносе (т. 1.c);

– некориштењу уништавања или модификације животне средине као средства ратовања или репресалија (т. 1.d);

– обавези сарадње страна уговорница у будућем развоју и примени правила и мера заштите животне средине за време међународних оружаних сукоба и установљавању правила и мера заштите животне средине за време немеђународних оружаних сукоба (т. 2);

– обавези примене мера заштите природних и културних места од посебног интереса, а нарочито места која су означена за заштиту према одговарајућим међународним уговорима, као што су заштита „потенцијално опасних инсталација“ од напада који су резултат „оружаног конфликта, побуна, тероризма или саботаже“ (т. 3);⁴⁹

– обавези страна уговорница да предузму мере личне одговорности за намерну употребу средстава и метода ратовања који проузрокују

⁴⁶ Према томе, стране уговорнице ће олакшати размену и имају право да учествују у потпуној размени научних и технолошких информација у тој области. Стране уговорнице, које имају могућности, допринеће заштити, унапређењу и мирољубивом кориштењу животне средине „уз вођење рачуна о потребама делова света у развоју“ (чл. 3, т. 2).

⁴⁷ Ту је интересантно решење којим се предвиђа извесна надлежност Савета безбедности ОУН уколико било која држава страна уговорница „има разлога да верује“ да нека друга држава страна уговорница крши одредбе Конвенције.

⁴⁸ Сачинила га је Комисија за право животне средине Међународне уније за заштиту природе (Environmental Policy and Law Paper No. 31, IUCN – The World Conservation Union, 1995).

⁴⁹ „Војни персонал ће бити инструисан о постојању и локацији оваквих места и инсталација.“

распрострањена, дуготрајна и озбиљна оштећења животне средине (т. 4);

– обавези страна уговорница да обезбеде да војно особље, ваздухоплови, бродови и друга опрема и инсталације за време мира не буду ослобођени правила, стандарда и мера за заштиту животне средине (т. 5).

е) Већином међународних уговора у области животне средине регулишу се поједина питања тако да се не односе на оружане сукобе. Истовремено, већином тих уговора регулишу се питања која могу имати или имају прекогранични ефекат а тиме и утицај на односе са другим субјектима међународног права посредством чега могу бити повезани на различите начине и са постојећим или потенцијалним сукобима. Таквим се могу сматрати: Конвенција о прекограничним ефектима индустријских удеса (1991), Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту (1992), Базелска конвенција о прекограничном кретању опасних отпада и њиховом одлагању (1989), Хелсиншка конвенција о заштити прекограничних водотока и међународних језера (1992), Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (1972) итд.

ђ) Неким међународноправним инструментима регулишу се тзв. посебна питања заштите животне средине за време оружаних сукоба. Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаних сукоба (1954) један је од ређих међународних уговора који се директно односи на заштиту одређених сегмената животне средине у време оружаних сукоба. Сличног домаћаја, али другачијег прилаза могу се сматрати и наведене конвенције: Конвенција о забрани усавршавања, производње и стварања залиха бактериолошког (биолошког) и токсиколошког оружја и о њиховом уништавању (1972) и Конвенција о забрани експеримената са нуклеарним оружјем у атмосфери, космосу и под водом (1963).

Релевантне одредбе у области људских права

У области људских права постоји више међународноправних инструмената који могу да се односе на поједине сегменте заштите животне средине, макар посредно.⁵⁰ Када је у питању заштита животне средине за време оружаних сукоба могла би, најпре, начелно, да се равна према извесним минималним стандардима заштите човека уопште⁵¹ које утврђују одговарајући међународноправни инструменти: *Универзална де-*

⁵⁰ Разумевање степена те (не)посредности директно зависи од основног прилаза условно омеђеног тзв. антропоцентричним и тзв. екоцентричним прилазима питањима животне средине.

⁵¹ Опширније, на пример: К. Обрадовић, *Да ли права човека заиста представљају основу права оружаних сукоба*, ЈРМП, бр. 1/1988, стр. 41–51; В. Чок, *Нека заједничка својства хуманитарног права и права човека*, ЈРМП бр. 1–3/1979, стр. 41–46; М. Деспот, *Рад УН на заштити људских права у оружаном сукобу*, Зборник радова *Развој и перспективе УН*, „Либер“, Загреб, 1973.

кларација о људским правима (1948), Пактови о људским правима (1966), различити међународноправни инструменти који се односе на забрану дискриминације, права жена, деце, избеглица итд.

Тзв. основна људска права, загарантована сваком човеку, основа су троугла који чини хуманитарно право, право животне средине и људска права уопште. Отуда је тешко говорити о заштити животне средине без потпуног прихватања права сваког човека на живот, слободу и безбедност личности, слободу од ропства, мучења, свирепог, нечовечног или понижавајућег поступања или кажњавања, једнакости пред законом, права на правично суђење, слободу кретања, слободу мисли, савести, вероисповести, изражавања, мирног збора и удруживања итд. Посебан значај, у оквиру тога, има право на животну средину (здраву, адекватну, повољну итд.), као право човека утврђено у више међународноправних инструмената у области животне средине, али и у највишим правним актима појединих држава.⁵² Даља разрада и, нарочито, обезбеђивање механизма за што потпуније остварење тог људског права били би значајан допринос потпунијој заштити животне средине за време оружаных сукоба.

Неке назнаке о питању одговорности поводом оштећења у животној средини насталих за време оружаных сукоба

Одговорност за оштећења или угрожавања животне средине која настану за време оружаных сукоба једно је од најзначајнијих питања⁵³ на која би ваљало указати водећи рачуна о могућности разликовања одговорности државе и индивидуалне кривичне одговорности.⁵⁴

1) Полазећи од става да опште међународно право познаје одговорност државе за противправни акт као основу одговорности може се закључити да се питање одговорности за штету причињену животној средини може јасно поставити кроз постојање, односно кроз могућност доказивања постојања противправног акта према животној средини једне државе.⁵⁵ Следствено томе, прво се поставља питање како су ти

---

⁵² Видети: Д. Тодић, Г. Милићевић, *Право на здраву животну средину*, „Правни живот“, бр. 9/95, стр. 281–289.

⁵³ То из најмање два разлога: због тога што би се кроз прецизну анализу тог питања могла стећи јаснија представа о бројним проблемима који могу да се поставе када се расправља о заштити животне средине за време оружаных сукоба, с једне стране, и због тога што питање одговорности за угрожавање или оштећења животне средине постаје све актуелније и иначе, без обзира на то да ли је реч о последицама оружаных сукоба или није.

⁵⁴ Можда би било интересантно питање да ли би се, на пример пред Међународним трибуналом за прогон лица одговорних за тешке повреде међународног хуманитарног права учињене на територији претходне Југославије од 1991. године, или неком другом сличном међународном инстанцом, могло покренути и питање расветљавања извесних дела почињених против животне средине. Наиме, Трибунал је надлежан за „тешке повреде Женевских конвенција из 1949“, „повреде ратног права или ратних обичаја“, „геноцид“ и „злочине против човечности“ (шире о Међународном трибуналу видети „Југословенску ревију за међународно право“, бр. 1–2/94).

⁵⁵ То у класичном поимању животне средине, која се увек сматра делом државне

противправни акти према животној средини одређени, као такви, у одговарајућим међународноправним актима и да ли би се према тим изворима права могло говорити о противправним актима. С обзиром на дилеме у вези с тим питањима, јасно је да питање одговорности зависи од сваког конкретног случаја оштећења животне средине, односно од тумачења конкретног међународног уговора којим се регулише одређена област.

Што се тиче Женевских конвенција о заштити жртава рата, дела којима би се могла обухватити одређена угрожавања животне средине нису прецизно одређена,⁵⁶ док је питање одговорности за кршење одредаба Женевских конвенција утврђено у више одређених чланова: чланови 1, 8, 146–149, итд. Четврте женевске конвенције, или чланови 1, 12, 129–132, итд. Треће женевске конвенције, односно чланови 11, 85–91. Допунског протокола I. При том се чине нарочито релевантним одредбе које говоре о „тешким повредама“,⁵⁷ које су дефинисане набрајањем, тако да су обухваћена и следећа дела: хотимично убиство, мучење или нечовечно поступање, биолошки опити, намерно проузроковање великих патњи, незаконита прогонства и пресељења, уништавање и присвајање имовине које није оправдано војним потребама и које се изводи у великом обиму на недопуштен и самовољан начин итд.

У међународним уговорима у области животне средине најчешће нису посебно разрађена питања одговорности. Ипак, неки међународни уговори који се односе на ту област, као *Уговор о грађанској одговорности за нуклеарне штете* (1963), *Конвенција о грађанској одговорности за штету проузроковану загађивањем нафтом* (1969) и *Конвенција УН о праву мора* (1982), садрже решења која директно регулишу поједина питања из области грађанске одговорности држава.

2) Питање одговорности државе могло би се поставити и за оштећења која животна средина (држава и њени држављани) претрпи а која произилазе из радњи које међународноправно нису забрањене. Ту се намеће питање самог развоја међународног права, посебно у односу на област која је означена као место где се укрштају ратна дејства и настају оштећења животне средине.⁵⁸

територије. Међутим, поставља се питање шта је са последицама у животној средини које се не могу везивати за територију неких држава, већ имају знатно шири домашај.

⁵⁶ То може да буде озбиљан проблем. Мисли се, на пример, на следеће чланове Допунског протокола I: члан 35 (основна правила метода и средстава ратовања), 48 (основна правила заштите цивилног становништва), 54 (заштита објеката неопходних да би цивилно становништво преживело), 55 (заштита природне околине), 56 (заштита грађана и инсталација које садрже опасне силе) итд.

⁵⁷ Интересантно је да је према члану 19 Нацрта правила о одговорности државе, који је сачинила Комисија УН за међународно право, предвиђено да се међународним злочином, између осталог, квалификује и „озбиљно кршење међународне обавезе суштинског значаја за обезбеђење и очување људске околине, такве као што су забрана масовног загађивања атмосфере или мора“ (С. Ђорђевић и др., *Грађа међународног јавног права*, књига 1, „Дневник“, Нови Сад, 1988, стр. 221).

⁵⁸ Као одређени параметар могла би да послужи и нека решења у постојећим

Савремени видови вођења оружаних сукоба отварају бројна питања у вези са могућношћу угрожавања животне средине за која би се тешко могло сматрати да су дефинисана као протуправна. Нарочито ако се узму у обзир угрожавања која имају дугорочне последице, или се манифестују тек протоком одређеног временског периода.⁵⁹

3) Из посебног угла сагледава се одговорност за тзв. ратну штету. Јер, са становишта евентуалних штета у животној средини питање тзв. ратних штета скопчано је са свим наведеним питањима. Ако се штета причињена животној средини сматра саставним делом ратне штете, јер другачије није могуће, онда остаје да се утврди под који основ би се то могло подвести и које би дилеме, при томе, могле да се јаве.⁶⁰ Најшири основ за постављање питања одговорности државе, па према томе и обавезе накнаде штете у оквиру тога, јесте питање права на рат (*ius ad bellum*), односно кршења норми о забрани употребе силе у међународним односима.⁶¹ Значи, питање дефинисања агресора⁶² постаје централно питање даље анализе. Следствено томе, држава која би била означена као агресор била би одговорна за надокнаду штете, без обзира на ратне операције и начин њиховог вођења. Али, при томе остаје питање посебног основа за утврђивање постојања обавезе накнаде штете за кршење правила која се примењују у самим оружаним сукобима (*ius ad bello*), због чега је животна средина претрпела оштећења или је и даље угрожена.

4) Посебно интересантно питање чине случајеви тзв. унутрашњих, односно немеђународних сукоба. Међутим, међународно право у том домену не може да се похвали добрим и чврстим решењима. У Допунском протоколу само су даље разрађена та основна решења, али се питање одговорности не поставља као засебно питање. Допунски протокол II не садржи изричите одредбе о одговорности страна уговорница за његово спровођење. Питање одговорности се поставља у знатно компликованијем светлу, између осталог, и због тога што се поставља питање ко би се позвао на одговорност: „оружане снаге високе стране

међународноправним инструментима којима се регулишу нека питања накнаде штете за акте који нису забрањени међународним правом: Бечка конвенција о грађанској одговорности за нуклеарне штете (1963), Међународна конвенција о грађанској одговорности за штету проузроковану загађивањем нафтом (1969), Конвенција о међународној обавези накнаде штете причињене од стране васионских летилица (1972), Конвенција о помоћи у случају нуклеарног инцидента или радиолошког изненадног догађаја (1986) итд.

⁵⁹ У вези с тим, посебно су значајна оштећења у животној средини услед којих долази до канцерогених, мутагених и тератогених последица.

⁶⁰ Једну од основних тешкоћа чини и питање могућности идентификовања оштећења (угрожавања) животне средине, као засебне ставке, што би било изузетно пожељно.

⁶¹ Према постојећем међународном праву, рат је забрањен осим ако се води ради одбране од агресије (било сопствене, било због помоћи другој жртви агресије – колективна самоодбрана) или учествовања у колективним мерама које примењује Савет безбедности ОУН према некој држави.

⁶² Видети резолуцију Генералне скупштине ОУН бр. 3314 (XXIX), од 14. децембра 1974, којом је дефинисано шта се сматра агресијом (*GAOR: 29th session, Supp. No. 31 (A/9631)*, p. 142).

уговорнице“, тзв. владине снаге, или „друге организоване наоружане групе које под одговорном командом... врше контролу над делом... територије“⁶³ (или какав се већ израз може користити). Ситуацију компликује и могући међусобни однос две стране у унутрашњем сукобу, односно однос других држава (или међународне заједнице) према њима. Посебно питање је питање одговорности за оштећења (или угрожавања) животне средине која настају у суседству услед грађанског рата у једној држави.

Закључак

Заштита животне средине за време оружаних сукоба један је од сегмената заштите животне средине која се остварује путем извора права у различитим областима: хуманитарно право, право животне средине, људска права итд. Генерално би се могло закључити да питање заштите животне средине за време оружаних сукоба није доведено до краја, односно није јасно и прецизно постављено. То произилази и из непостојања заокруженог система међународних извора права којима би се то питање регулисало на целовит и јасан начин, због чега постоје бројна питања која би морала да буду знатно прецизније одређена. На основу анализе, питања везана за заштиту животне средине за време оружаних сукоба могу, пре свега, да буду следећа:

- питање дефинисања самог предмета заштите животне средине, генерално и појединих њених сегмената;
- питање прецизирања деликата угрожавања животне средине за време оружаних сукоба, што значи прецизирање радње угрожавања, али и самог извора тамо где се као такав може јасно идентификовати;
- питање одговорности за дела угрожавања животне средине за време оружаних сукоба;
- питање прецизирања елемената (и критеријума) штете у животној средини, а посебно у оквиру ратне штете уопште.

Литература:

1. Rapport de la Reunion, Reunion sur les activites militaires et l'environnement (Linkoping, Suede, 27-30. juin 1995) UNEP/MIL/3.
2. „Женевске конвенције о заштити жртава рата од 1949. и Допунски протоколи од 1977“, Скупштина Црвеног крста Југославије, Београд, 1991.
3. „Environmental issues in the 1990s“, Edited by A. M. Mannion and S. R. Bowlby, Jonh Wilwy and sons Ltd, Chichester, 1994.

⁶³ Искључени су, ставом 2 члана 1 Допунског протокола II „ситуације унутрашњих немира и затегнутости као што су побуне, изоловани спорадични акти насиља и остали акти сличне природе“.